

Рецензії та бібліографія

УДК 930.25(477.43)(049.32)

О.М.Завальнюк

Сучасна районна архівна установа на Поділлі: історична ретроспектива

Нещодавно багатопрофільне видавництво “Аксіома”, що у Кам’янці-Подільському, випустило у світ монографію доктора історичних наук, професора Прокопчука Віктора Степановича “Дунаєвецький районний архів” (обсяг – 11,63 ум. др. арк.). Для видавців, які за десяток років своєї повсякденної праці порадували читача сотнями добротних книг наукового і навчального характеру, це було ординарною подією. Могли пропустити повз увагу й ми, якби не одна дуже рідкісна обставина – дослідження присвячено архівному закладу районного рівня, чого в Україна майже не практикується. До того ж, у цьому архівосховищі нині зберігаються понад 231 тис. справ, згруповані у 11189 фондів. Словом, пройти мимо праці, яка висвітлює такий поважний підсумок роботи колективу архівістів різних поколінь Дунаєвецького району Хмельницької області, було б необачно.

Монографія має прийнятну структуру. Її відкриває вступ, названий “Чому з’явилося це дослідження?”. Тут автор обґрунтовує значення будь-якого архіву як скарбниці історичної пам’яті (с.3), наголошує на відсутності комплексної праці про роль і місце районного архіву в системі архівних установ регіону і України загалом, переконує, що “райархів сприяє впорядкуванню документального масиву відповідно до державних вимог й передачі справ до наступної архівної ланки” (с.4). Намагаючись з’ясувати передумови виникнення, становлення, розвитку і трансформації районних архівних закладів України, вчений сформулював такі дослідницькі завдання: розкрити процес появи перших архівів при церквах, монастирях, у поміщицьких маєтках і державних установах до 1917 р.; встановити внесок української влади у рятування від знищення в 1917–1920 рр. як рухомих, так і нерухомих пам’яток, спробу їх концентрації, організації централізованого збереження, створення відповідних державних та громадських структур, які опікувалися архівами і вживали заходів щодо їх порятунку; простежити перші кроки радянської влади з одержавлення архівної справи, створення окружних архівних управлінь, надання райвикон-

комам повноважень щодо організації діловодства та архівної справи у 1920-х рр.; з'ясувати процес становлення і розвитку рай архівів у 30-ті і передвоєнні роки; розглянути процес відновлення районної ланки державних архівів після завершення Другої світової війни та їх подальший розвиток у наступне десятиліття, загостривши увагу на функції збору документів воєнної доби, присвячених участі земляків у боротьбі проти нацизму на фронтах і в тилу ворога; дослідити діяльність районного архіву у 1960-1980 рр.; проаналізувати трансформаційні процеси в архівній справі в незалежній Україні; розкрити діяльність сучасного трудового райархіву; з'ясувати роль особистостей в розбудові архівної справи; узагальнити історичний досвід районних архівів.

Словом, автор, формулюючи свої дослідницькі завдання, вийшов за межі діяльності одного архівного закладу, намагаючись через призму Дунаєвцького районного архіву вийти на широкі узагальнення, які стали б у пригоді для нинішніх українських архівістів, науковців, краєзнавців тощо. Такий підхід, на його думку, має чимале практичне значення, оскільки дає змогу у першу чергу вищим школам, які пропонують студентам курси “Архівознавство” і “Пам'яткознавство”, скористатися узагальненим історичним матеріалом для оволодіння найновішими знаннями. Певну користь це видання може принести й всім тим, хто цікавиться діяльністю архівних установ.

Зазначені завдання реалізуються автором у 9 розділах.

Перший із них – “Так починалося” (с.7-15) – представляє короткий нарис про започаткування та розвитку архівної справи на Поділлі до Першої світової війни. Зокрема, наводить приклади появи архівосховищ в дворянських маєтках Дунаєвцького мікрорегіону – в с.с.Миньківці, Голозубинці, Маків, Маліївці та ін. населених пунктах. Документи, які зберігалися у архівах вельмож, як зауважує В.С.Прокопчук, використовувалися відомим дослідником Юзефом Ролле і письменником Генриком Сінкевичем при підготовці своїх наукових і літературних творів. Окрему увагу в розділі звернено на архіви повітових духовних правлінь та архів консисторії Подільської губернії, архівну колекцію Давньосховища Подільського церковного історико-археологічного товариства, у яких містилися, зокрема, і документи (православні і уніатські метричні книги, сповідальні записи, унікальні рукописи XVIII–XIX ст.), що стосувалися і Дунаєвцької волості Ушицького повіту.

У розділі II “На зламі епох” автор аналізує стан архівної справи в регіоні переважно у 1919–1920 рр., коли через відсутність добре продуманої політики у цій галузі і революційну анархію архівні документи гинули тисячами. Певну увагу приділено й руйнівним процесам, що стосувалися архівосховищ на Дунаєвщині – у палаці с.Михайлівка (тут солдати-дезертири і зубожілі селяни пограбували все цінне, у т.ч. й архівну колекцію, потім підпалили приміщення). У 1920 р. було знищено понад 100 пудів архіву Дунаєвцького волосного правління.

Не погоджуючись з окремими дослідниками, які ігнорують роль державних структур УНР кам'янецької доби у збереженні частини архівної спадщини

українського народу, професор категорично і справедливо наполягає, що “саме в Кам’янці-Подільському 1919 року зусиллями держави і громадськості робилися відчайдушні спроби рятування від нищення й пограбування пам’яток історії і культури, дії з одержавлення архівної справи, її реорганізації і централізації, створення відповідних управлінських структур та архівної мережі” (с. 17). І далі наводить цілу низку фактів, почерпнутих із різних джерел, які засвідчують правильність його міркувань. Крім того, він підтверджує причетність до заснування і діяльності науково-навчального архіву Кам’янець-Подільського державного українського університету на початку 1920 р. вихідця із Дунаєвеччини, відомого українського діяча П.О.Богацького. Цей структурний підрозділ, як зазначає дослідник, зробив чимало для порятунку цінних архівних документів від знищення.

“Одержавлення архівної справи в умовах становлення радянської влади” – так названо розділ III праці. В.С.Прокопчук вважає, що перше десятиліття радянської влади на Поділлі позначене помітними зусиллями з одержавлення, реорганізації і централізації архівної справи, що відбувалося на основі спеціальних урядових рішень 1918 і 1920 рр. Окремо аналізується діяльність новостворених у 1921 р. спеціальних органів – Подільської губернської архівної комісії та Кам’янецького повітового комітету охорони пам’яток старовини, мистецтва і природи, у складі якого діяла і архівна секція, а також Подільського губернського архівного управління і Кам’янецького повітового (згодом районного) архівного управління, започаткованих відповідно у лютому і травні 1922 р. Остання структура з літа того ж року поширювала свою дію на 4 повіти, у т.ч. і Ушицького, у складі якого знаходилася Дунаєвецька волость. З 1925 р. почало роботу окружне архівне управління. Автор з’ясував, у яких важких умовах знаходилася архівна справа у першій половині 1920-х рр.

З 1923 р., коли у новому територіально-адміністративному поділі регіону з’явився Дунаєвський район, райвиконком зберігав документи власної діяльності в архівах відділів (документи попередніх управлінських структур, дореволюційних і українських, в обов’язковому порядку передавалися до окружного архіву у Кам’янці-Подільському, звісно якщо не були знищені в ході воєнних дій 1919–1920 рр.). Але, як наголошує дослідник, радянські працівники вели архів загалом незадовільно, поєднуючи його із біжучим діловодством, що негативно позначалося на збереженні документів попередніх років. Значні недоліки мали архіви підприємств Дунаївців: документи були розпоршені, погано зберігалися, частково передавалися до Києва. Комісія Центрального архівного управління УСРР, виявивши великі упущення у зберіганні документів в окрузі, тим самим сприяла покращенню архівної справи, зокрема і у Дунаївцях.

У наступному, четвертому, розділі розглядається процес формування та організація діяльності районних архівів у передвоєнному десятилітті. Початок цій роботі поклала, як правильно наголошує автор, ухвала секретаріату ВУЦВК “Про перетворення архівосховищ райвиконкомів в райархіви” (10 листопада

1931 р.). З 1932 р. новостворені архіви Дунаєвцького і Смотрицького районів (територія останнього в майбутньому увійде до укрупненого Дунаєвцького району) потрапили у пряме підпорядкування Кам'янець-Подільському історичному архіву, куди зобов'язані були передавати накопичені архівні колекції. Дунаєвцькі архівісти, як і працівники усіх інших районних, а також міськархівів, у своїй роботі незмінно послуговувалися «Основними вказівками Центрального архівного управління щодо роботи районних та міських архівів». На території сучасного Дунаєвцького району, починаючи з середини 1930-х років, діяли три архівні заклади, які обслуговували потреби таких районів – Дунаєвцького, Миньковецького і Смотрицького. Що стосується першого із них, то, як встановив В.С.Прокопчук, умови зберігання 1220 архівних справ тут бажали бути кращими – вологе, темне і брудне приміщення (згодом його поміняють на інше), яке не опалювалося в холодний період року, вікна без решіток, дірява стеля, брак стелажів, засоби протипожежної безпеки відсутні (с.43). В монографії названо ім'я завідувача Дунаєвцького районного архіву С.Й.Пушицького, який, не маючи спеціальної підготовки, намагався виконувати покладені на нього обов'язки сумлінно, хоча обсяги надходження документів на зберігання від підвідомчих організацій загалом не виконувалися. Завдяки цій людині вдалося більш-менш привести до встановлених державою норм зберігання тисячі документів, що мали історичну цінність і висвітлювали різні події в регіоні. До кінця мирного періоду, як наголошується в праці, вдосконалювалася робота й інших архівних закладів, що знаходилися на території нинішньої Дунаєвеччини. Хоча невирішених проблем було чимало.

Про долю цього архіву у період Другої світової війни майже нічого невідомо. Вчений, практично не маючи відповідних джерел, обмежився кількома мемуарними згадками про те, що частину партійних документів було евакуйовано. З приходом нацистів архіви продовжили свою роботу. Встановити кількість знищених під час евакуації чи вивезених архівних справ на територію Російської Федерації, на жаль, не можливо, як і тих, що потрапили до рук чужинців. Хоча відомо, за автором, що не менше 430 справ Дунаєвцької райпрокуратури та 1413 дореволюційних справ (с.52), які дивом збереглися за нацистів, залишилися на окупованій території. Чимало з тих накопичених у 1920–1930 рр. архівних фондів фашисти зруйнували, і не лише у Дунаївцях. Про це та стан архівної справи у регіоні після визволення Кам'янець-Подільської області і наступних півтора десятиліття В.С.Прокопчук розповідає у розділі V «Відбудова архівної справи у повоєнний час (40–50-і роки ХХ ст.)».

Автор з'ясував, що на Дунаєвеччині в роки війни нацисти майже повністю ліквідували архівосховище і всі документи, які там зберігалися. Відновлений райархів у серпні 1944 р. очолила 16-річна Р.С.Карвацька. Вона розпочала велику роботу із взяття на облік як уцілілих в районі, так і нових документальних колекцій. Станом на середину 1945 р. у невеликій кімнаті райархіву вдалося зосередити 1445 довоєнних справ. Згодом до них зуміли прилучити 43 справи окупаційного періоду. Проводилася організаційна робота із накопичення

матеріалів особового походження. Так, вдалося зібрати листи і майже 100 поштових карток від дунаївчан з фашистської неволі, 696 спогадів тих, хто повернувся з трудового рабства у нацистській Німеччині, 112 спогадів-нарисів школярів про пережиту окупацію. Займалися архівісти районних і обласного архівів й іншими справами, зокрема щодо виявлення на основі окупаційних документів імен тих людей, які співпрацювали з нацистами, зрадили радянській державі. Ця робота тривала роками. Щодо суто архівно-організаційної діяльності та матеріальної бази рай архівів, то не все було гаразд у Смотрицькому, Миньковецькому та інших районах. Після ліквідації цих територіальних одиниць наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. архівні фонди їхніх архівів були передані Дунаєвцькому, після чого він став одним з найбільших серед аналогічних закладів області. Його очолювала з 1948 р. О.О.Василенко, яка зуміла прийняти і опрацювати сотні нових архівних фондів, привести їх у належний порядок відповідно до тодішніх правил зберігання документів, що вивело установу на рівень кращих в регіоні.

Про діяльність Дунаєвцького районного архіву у завершальне двадцятиріччя радянської влади йдеться у розділі VI. Як наголошує дослідник, 1962 рік став для Хмельниччини, як і всіх інших областей, несподіваним – знову скоротилася кількість територіально-адміністративних районів. Дунаєвцький зберіг, більше того, його територія навіть збільшилася за рахунок ліквідації Новоушицького та приєднання низки сільрад Смотрицького і Солобковецького районів. Але прийняти нові архівні фонди установка не була готова (не вистачало місця!). Через це вирішили перебазувати Дунаєвцький архів з м. Дунаївців до смт Нової Ушиці, де було відповідне приміщення. Тепер довелося перевозити архівні колекції з діючого райцентру до колишнього. За це взялася новопризначена завідувачка установи Н.І.Костогриз.

У праці показано зусилля працівників архіву у сприянні колективу авторів “Історії міст і сіл Української РСР. Хмельницька область”, чергове перебазування установи у 1965 р. до Дунаївців, оскільки відновлювався Новоушицький район. Переїзд погіршив умови зберігання великої кількості архівних справ (майже 9 тис.) (с.65), оскільки приміщення виявилось півпідвальним, з високою вологістю (довелося двічі на рік просушувати архівні теки). Керівництво установою доручили Н.І.Підгурській, з 1965 р. – Н.А.Севаст'яновій. Надалі районна влада подбала про якісне зберігання документів і виділила архіву дві кращі кімнати, кули від фондоутворювачів у наступні десятиліття поступали нові справи, які згодом передавали до держархіву. Обстежувалися відомчі архіви, відбувалася їх паспортизація. Архівісти брали участь у заходах ідеологічного характеру. Станом на 1990 р., як уперше встановив В.С.Прокопчук, в райархіві нагромадили 14,5 тис. справ. Зберігалися вони в окремому приміщенні, що раніше займала ошадна каса.

Розділ VII висвітлює становище Дунаєвцького районного архіву в добу незалежності України. Зокрема, дослідник звернув увагу на зміни матеріальних умов роботи архівістів – на майже 15 років їм надали нові, якісні прими-

щення. Колектив до 2008 р. очолила Н.В.Надвірняк. Роботи було надзвичайно багато – через ліквідацію багатьох підприємств їхнє діловодство передавали на збереження до райархіву, що супроводжувалося великими труднощами. З 2003 р., як самостійна одиниця, запрацював районний “трудовий архів”, під який виділили 7 кімнат площею 85,5 кв. метрів. Райархів, який містив документи Національного архівного фонду України, під керівництвом А.І.Камінської осучаснювався, застосовував електронні засоби захисту, переселявся в кращі умови, збільшив кількість фондів особового походження найбільш відомих на Дунаєвеччині людей, накопичив майже 3,5 тис. фото-відео-фondo-документів про різні події. Станом на січень 2015 р. (пізніших даних не наведено) в архівосховищі розміщено понад 17 тис. справ, згрупованих у 159 фондів, що засвідчує про важливість цієї установи в накопиченні джерельної бази про минуле району, якою, як наголошує вчений, все частіше послуговуються красназвці, студенти, старшокласники (с.83). Проводяться контрольні заходи щодо збереження документальних колекцій у підвідомчих архівах, виставки документів до різних важливих подій життя країни і регіону, працівники установи ставали співорганізаторами наукових конференцій, популяризували архівну справу у місцевій пресі, реалізовували запити громадськості. За велику працю архівістів неодноразово нагороджували на обласному рівні.

Про окрему юридичну особу – трудовий архів (завідувач А.С.Закревський), який є комунальною установою Дунаєвецької районної ради, йдеться у розділі VIII. Автор обґрунтував потребу такого роду архівних установ наявністю великої кількості документів соціального характеру, що не належать до Національного архівного фонду, низкою законів України. Його завдання – обслуговування соціальних потреб трудівників, які офіційно встановлювали свій трудовий стаж, розмір отримуваних у минулому зарплат і оформляли трудові пенсії. Як переконливо доведено у монографії, для жителів Дунаєвецького району поява цієї архівної установи була дуже на часі. У її розпорядженні станом на 1 жовтня 2009 р. нараховувалося 92 фонди (21431 справа) ліквідованих підприємств і установ, на червень 2010 р. – 100 фондів (21674 справ) (с.89), на грудень 2012 р. – 108 фондів (22925 справ) (с.93). Надалі ця кількість зростала. Тільки у 2012–2014 рр. архів виконав 4448 запитів соціально-правового характеру і видав відповідні довідки (с.92), чим надав велику практичну допомогу простим трудівникам.

Завершує дослідження розділ IX – “Творці архівної справи”, де детально розповідається як про вже згаданих керівників райархіву, так й інших працівників, загалом 12 осіб. Нариси про архівістів цікаві, однак різновеликі і нерівнозначні, що пояснюється як складністю посадових обов’язків, віком, тривалістю їхньої роботи, а також різним внеском у розвій архівної справи на Дунаєвеччині. Загалом вони дуже корисні, оскільки, з одного боку, популяризують самовіддану працю людей упродовж багатьох десятиліть, про що більшість громади не обізнана, а з іншого, дають змогу заглянути у таїни професії архівіста районного рівня, збагнути їх потрібність для широкого загалу.

У додатках вміщено 36 документів, які переважно висвітлюють стан архівної справи у районі, є частиною джерельної бази для дальшого наукового вивчення діяльності цієї установи у межах області.

У прикінцевій частині “Замість післямови” автор ділиться своїми думками щодо конкретного райархіву як збірного терміну і водночас як ланки в мережі архівних установ України, які, через накопичення джерельного багатства, справедливо називає оберегами історичної пам’яті. Він пропонує в райміськ-архівах утворити фонди постійного зберігання документів, їх копій, спогадів ще живих архівістів різних поколінь, фотографії приміщень, працівників, зафіксовані події, пов’язані із діяльністю цих установ, щоб можна було з часом ґрунтовно дослідити кожний із них. І не тільки. Вчений пропонує на основі архівних джерел також зайнятися реконструкцією історії багатьох колгоспів, у яких залишили своє життя, величезну трудову активність тисячі і тисячі наших співгромадян.

Отже, виконана В.С.Прокопчуком монографія про Дунаєвецький районний архів, не лише як юридичну особу, а значною мірою збірне поняття, заслуговує цілковитого схвалення. Вченому вдалося простежити усі етапи становлення архівної справи у районі (волості), історично поєднавши їх зі створенням як приватних магнатських документальних колекцій, так і архівних підрозділів дореволюційних державних установ і самоврядних структур, на решті, органів радянської і незалежної української влади. Узагальнений історично достовірний фактичний матеріал – доцільний, добротний, цікаво розкриває діяльність райархіву на фоні загальнодержавної і обласної архівної мережі, у майбутньому може бути доповнений свіжим фактажем при підготовці наступного видання монографії.

Впевнений, що науковці, архівісти, краєзнавці, учителі й студенти з інтересом сприймуть появу рецензованої праці, яка, на наше переконання, вже стала історіографічною подією, використовуватимуть її у своїй подальшій діяльності і навчальному процесі, краєзнавчій справі, візьмуть за орієнтир у дослідницькій роботі і творенні узагальнюючих наукових праць.